

LIBRIS

We know
books

© Editura EIKON

Editura Eikon este acreditată de Consiliul Național al
Cercetării Științifice (CNCS)

București, Calea Giulești 333, sector 6
cod poștal 031310, România

Difuzare / distribuție carte: 021 348 14 74
0733 131 145, 0728 084 802
difuzare@edituraeikon.ro

Redacția: 021 348 14 74
0728 084 802, 0733 131 145
contact@edituraeikon.ro
www.librariaeikon.ro

First published in English under the title Visual Rhetorics
of Communist Romania, by Adriana Cordali, 1st edition.
Copyright © The Editor(s) (if applicable) and The
Author(s), under exclusive license to Springer Nature
Switzerland AG 2023,*

This edition has been translated and published under
licence from Springer Nature Switzerland AG.
Springer Nature Switzerland AG takes no responsibility
and shall not be made liable for the accuracy of
the translation.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CORDALI, ADRIANA

**Retorica vizuală în România comunistă : viața sub
supravegherea totalitară / Adriana Cordali ; trad. din lb.
engleză de Patricia Mihulecea și Adriana Cordali. -
București : Eikon, 2025**

Conține bibliografie

ISBN 978-606-49-1361-6

I. Mihulecea, Patricia (trad.)
32

DTP: Ada Atănăsoaei

Editor: Valentin Ajder

Retorica vizuală în România comunistă: Viața sub supravegherea totalitară

ADRIANA CORDALI

E I K O N

BUCUREȘTI, 2025

CUPRINS

PREFAȚĂ	7
MULȚUMIRI	13
I	
Introducere	17
Viața în totalitarism	80
II	
RETORICI VIZUALE ALE PUTERII: PRIVIREA COMUNISTĂ	
Propaganda comunistă: Imagistică, propagandă și fundamentare retorică	123
Analize retorice vizuale ale propagandei din anii comunismului târziu, în România	185
III	
RETORICA VIZUALĂ A REZISTENȚEI: UN FIR ARGINTIU	
Afirmarea unei prezențe: Retorica în timpul revoluției din 1989 și de la începutul postcomunismului	235
Concluzie	261
IV	
UN POD ÎNTRE TRECUT ȘI PREZENT DIN POST/COMUNISM	
Întoarcerea privirii: Retorica vizuală a rezistenței	269
Concluzie	308
Înapoi în viitor?	312

O POVESTE PERSONALĂ

Copilărint la Cluj, la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, legătura mea cu lumea largă se făcea prin intermediul emisiunilor în limba română ale postului de radio Vocea Americii. Fluieram adesea împreună cu tata melodia „Yankee Doodle Dandy” din deschiderea programului. Vocea aceea care venea din America și care vorbea românește, deși era ilegal să o ascultăm, ne înviora urechile obișnuite cu așa-numita „limbă de lemn” a presei oficiale, controlate de statul comunist. Cam pe atunci, plimbându-mă odată prin oraș, poate venind de la școală, a început să crească în mine sentimentul că voi părăsi Clujul meu și că voi merge să caut acea Americă a cântecului vesel, unde oamenii păreau fericiți și puteau vorbi liber. Pe atunci habar nu aveam că nici nu aveam dreptul de a deține un pașaport.

[...]

Odată, pe când aveam vreo 13 ani, întorcându-mă de la școală cu un grup de prieteni, am spus cu nonșalanță că mi-aș fi dorit ca în seara de dinainte să se fi dat la TV un film, în loc de „discursul genial” al tovarășului Ceaușescu. [...] Nu știam că spusesem ceva greșit. O femeie care mergea în fața mea, îmbrăcată în

costum de ofițer al Armatei Române, s-a oprit și m-a tras deoparte. „Ascultă, fetiço”, mi-a spus ea. „Nu știu cine ești, dar pot să aflu. Ai grijă ce spui. Tatăl tău poate ajunge la închisoare”. Obrajii îmi ardeau de rușine. Cuvintele îmi pieriseră. Tot ce vedeam era degetul ei arătător foarte aproape de fața mea. Și atunci m-am gândit la tovarășa profesoară de engleză din clasa a doua, care m-a lovit odată peste degete cu o riglă de lemn. Îmi uitasem temele pentru acasă. O durere cum nu mai simțisem niciodată până atunci mi s-a propagat prin vene până la inimă. Voiam să știu de ce era neapărată nevoie să-mi provoace ea mie durere. Dar nu aveai voie să-i răspunzi tovarășei profesoare sau să ridici ochii spre ea. Tovarășa ofițer, în schimb, mă făcea să mă simt amețită și să-mi doresc să dispar de pe fața pământului. Degetele ei manichiurizate, cu vene invizibile sub piele, m-au făcut să-mi amintesc de teoria mea secretă că mâinile tradează felul în care oamenii se poartă cu ceilalți. Mama mea avea mâini frumoase și zâmbitoare; ale tatălui meu erau sensibile. Doar cele ale bunicii Anica, cu venele albastre proeminente sub pielea moale, erau cele mai blânde și mai sincere. Ea îmi spunea mereu lui tata să nu mai spună ce gândește, pentru că s-ar putea să fie luat într-o zi. Niciunul dintre noi nu credea că se poate întâmpla una ca asta. Dar, acum, tovarășa ofițer spunea același lucru. Oare era cu puțință așa ceva? Mai târziu, în acel an, tovarășa profesoară, diriginta clasei, mi-a spus că știa că spun glume care ar putea fi interpretate ca fiind politice și mă sfătuia să nu le mai spun. Voia doar să mă facă să înțeleg că erau ochi care mă priveau și urechi care mă ascultau².

2 Adriana Cordali Gradea, „Thirteen Ways of Looking at Cluj (Treisprezece moduri de a privi Clujul”. *Journal*

Sunt un copil al comunismului. Așa se face că aparțin unei generații născute în urma unui decret antiavort, promulgat în 1966 de dictatorul Nicolae Ceaușescu. Peste mai bine de două decenii, aceeași generație avea să contribuie la înlăturarea lui de la putere, în singura revoluție anticomunistă din Europa de Est care s-a soldat cu vărsare de sânge. Nicolae Ceaușescu și soția sa, Elena, au fost executați în ziua de Crăciun a anului 1989.

Aveam abia 22 de ani când a izbucnit Revoluția Română din 1989. Niciodată în viața mea de până atunci nu văzusem vreodată o schimbare de regim în România. Veche și minunată așezare din legendara regiune a Transilvaniei, Cluj-Napoca, orașul meu natal, a fost pentru întâia oară recunoscut ca oraș în 1316 de către Carol I, rege al Ungariei și Croației; dedesubtul lui se găsesc ruinele unui castru roman din secolul al II-lea A.D., numit „Napoca” în timpul ocupației romane. Cu splendidele sale clădiri vechi, gotice și baroce, care coexistă pașnic cu noile structuri brutaliste construite în comunism, Clujul are o arhitectură eclectică, revelatoare a unei istorii bogate și multiculturale, cu duioșie îmbrățișată de locuitorii săi. Multe grupuri etnice și religioase au trăit împreună de secole acolo sub dominație românească, maghiară sau austriacă³.

În Cluj, am locuit multă vreme pe o stradă care se numea Bulevardul Lenin. Fiecare oraș avea o stradă Lenin a sa, iar orașul Brașov fusese chiar redenumit ca Orașul Stalin pentru o vreme, în timpul anilor comuniști. În Cluj, Bulevardul Lenin era o stradă lungă și lată, care traversa orașul pe o linie est-vest. Așadar, Lenin mi-a marcat în mod simbolic ființarea în lume în anii

of Romanian Society Association of America, 2017, pp. 1, 8-9. În acest eseu personal – câștigător al premiului James Ballowe 2009 la Universitatea Bradley din Peoria, Illinois, descriu orașul meu natal și câteva amintiri personale din anii copilăriei în orașul transilvănean (Editorials | Rsaa (romanianstudiesaa.wixsite.com)).

LERIS WORKBOOKS

tinereții. De fapt, pe adresa mea a stat scris „Bulevardul Lenin” de două ori în viață. Mai întâi în copilărie, în anii de gimnaziu, când locuiam într-o clădire vecină cu cea a administrației județene. Îmi amintesc că, odată, în perioada aceea, am avut un vis tulburător de viu în care oamenii se ridicau împotriva regimului protestând pe străzi, mărșăluind de la est la vest, într-o mișcare a cărui simbolism îmi scăpa la acea vreme. În eseu „Treisprezece moduri de a privi Clujul”⁴, am descris acel vis plin de speranță. Visul fusese probabil iscat de cuvintele bunicii Anica, vorbind odată despre schimbările din anii '80, când mâncarea era greu de găsit: „Păi nu se poate să le faci așa ceva oamenilor. Oamenii nu or să accepte. Or să iasă în stradă. Pur și simplu nu e corect!” Eram o copilă pe atunci și așteptam să se producă un miracol (a se vedea Fotografia 5-1 din Capitolul 5, care arată revoluționari în fața clădirii oficiale din Cluj în timpul Revoluției; la vremea respectivă, locuiam la câțiva pași de acel loc și acolo se petrecea visul meu). Iată cum am descris acel vis în eseu „Treisprezece moduri de a privi Clujul”:

Așteptam să aud zgomotele unei revolte în rândul trecătorilor. Cum suna când oamenii începeau să „nu mai suporte”? Nu știam ce voiam să aud, sau dacă voiam să aud ceva. Îmi bătea galopant inima în urechi, de credeam că am o inimă în cap, dar după ce bătăile s-au liniștit, zgomotele de afară s-au dovedit a fi benigne: doar oameni pașnici care își vedeau de viețile lor. [...]

Într-o noapte, însă, adormind cu mintea îngrijorată, am avut un vis tulburător de viu, cu oameni ieșiți pe străzi, care purtau steaguri, strigau, mărșăluiau. Într-o atmosferă întunecată, ca de scenă de teatru, oameni animați de o mânie proletară autentică păreau că vor cu adevărat să schimbe lumea. Vocile oamenilor

care păseau cu curaj veneau de pe strada principală, Bulevardul Lenin, de vizavi de marea clădire oficială a conducătorilor județului. Bulevardul Lenin era o stradă lungă, paralelă cu strada „6 Martie”, și care traversa orașul de la capătul lui estic până în centru. În visul meu, manifestarea maselor de oameni din apropiere, mergând spre vest, era eliberatoare și antrenantă prin simpla ei noutate. Dar era și înspăimântătoare! Ca un val, forța sa creștea, luând pe sus sufletul meu tânăr și impresionabil, învăluind tot poporul⁵.

Peste ani, pe când locuiam din nou pe Bulevardul Lenin ca tânără femeie, într-o altă parte a orașului, în decembrie 1989, am auzit mitraliere care răsunau noaptea în oraș. Apoi, când zgomotul s-a potolit pentru câteva minute, încă îngrozită fiind, în timp ce stăteam întinsă pe podeaua sufrageriei, în întuneric, cu vărul meu, Cosmin, am auzit un zgomot straniu și greu de deslușit. De la fereastra mea de la etajul patru, cu vedere spre centrul orașului, puteam vedea tancurile armatei retrăgându-se pe Bulevardul Lenin, mergând spre est, spre baza militară de la Someșeni⁶. Zgomotul tancurilor era tulburător și inedit, dar totuși reconfortant după atâtea ore de zgomot răsunător de arme automate. Simbolismul marșului lor spre est mi-a scăpat la momentul respectiv.

Bulevardul Lenin, prin urmare, mi-a marcat tinerețea și încă mă locuiește, zeci de ani mai târziu. După cum explică Gaston Bachelard în *Poetica spațiului* (*The Poetics of Space*)⁷, locurile (ca și multe alte lucruri)

5 Ibid., pp. 10–11.

6 În lucrarea mea de doctorat *Post/Communist Visual Rhetorics of Power and Resistance (Retorici vizuale de putere și de rezistență în post/comunism)*, unde fac referință la acest eveniment, din greșeală e menționată localitatea Florești în loc de Someșeni.

7 Gaston Bachelard, *The Poetics of Space (Poeticile spațiului)*, New York, NY: Penguin Publishing Group, 2014, p. 36.

sunt „înscrise fizic în noi”. Aș spune că și numele locurilor în care am trăit sunt, de asemenea, înscrise în noi, mai ales atunci când sunt legate de vremuri și ideologii cu semnificații istorice. Ne locuim unii pe alții, oamenii și locurile. Deși strada încă există, de atunci a fost redenumită „Bulevardul 21 Decembrie 1989” pentru a marca data la care Revoluția antitotalitară și anticomunistă a ajuns la Cluj-Napoca. Am asistat la nașterea numelui acelei străzi, la transformarea din „Lenin” în „Ziua Revoluției”, care este ziua în care am auzit împușcăturile și am văzut tancurile rostogolindu-și șenilele spre est. Acel moment a împărțit viața mea în două – precum și viața colectivă a națiunii – între un „înainte și după”⁸.

Relațiile noastre complexe cu locurile, spațiile și diversele medii înconjurătoare influențează modul în care dăm sens lumii și modul în care ne raportăm la (sau ne angajăm ca agenți în) reprezentările retorice vizuale ale acestei lumi. Abordarea mea retorică din această carte istoricizează și onorează diversele condiții din care am ajuns să cunosc și să creez, între care se numără perioada în care am crescut în România comunistă. Pațial, această carte este despre viața mea într-un regim totalitar și, în special, despre ideologia sa hiperprezentă și inevitabilă prin propagandă. Imersată în vizualitatea regimului și crescând sub privirea propagandei totalitare, am devenit pentru prima dată conștientă că fac parte dintr-o poveste mai amplă atunci când, pe la vârsta gimnaziului, am auzit despre generația cea mai mare din România (un fel de „baby-boom”) din care făceam parte (persoanele născute în România în perioada 1966–1972). Deși, așa cum afirmă Karen Barad, există o anumită „inseparabilitate a cunoașterii,

8 Firește că aceasta nu era singura linie de demarcație pentru mine; de la momentul sosirii în Statele Unite, s-a ivit un alt nivel de „înainte și după”.

a ființei și a făptuirii”⁹, ființa fizică are prioritate cronologică față de *cunoașterea despre ființarea în lume*. Când am aflat că aparțineam unei generații numeroase, tot ce știam atunci era despre o anume fraternitate cu copiii de vârsta mea, o idee întărită de ideologia colectivistă a comunismului. La acea vreme, acest lucru însemna ceva mai mult decât că erau o mulțime de copii în jur sau cu care să te joci în cartier, săli de clasă și curți de școli supraaglomerate sau faptul de a fi considerat cu mândrie „viitorul luminos al țării” de către propaganda guvernului comunist. Însă eu simțeam că aparțin, că făceam parte din ceva. Cu toate acestea, rareori m-am gândit în acele vremuri la modul în care am ajuns să exist în lume. Nu am vrut să mă duc cu gândul prea departe, pentru că mi-era teamă de ceea ce aș fi găsit la celălalt capăt al acestui gând.

Oamenii din această cea mai amplă generație din istoria României au fost numiți în limba română „decreței”¹⁰, un derivat al cuvântului „decret” („decret-lege”). Decretul 770 din 1966 interzicea „toate metodele contraceptive, educația sexuală și avortul și măsura impozitele pentru bărbații necăsătoriți și cuplurile fără copii”¹¹. Mă gândeam atunci la cuvântul *decreței*¹² ca la un termen de afecțiune, care îmi dădea sentimente calde și pufoase de apartenență. Acum îl văd ca pe o etichetă:

9 Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, Durham, NC: Editura Universității Duke, 2007, p. 380.

10 Deși originea termenului „decreței” este neclară, probabil că acesta a fost creat de oameni obișnuiți, care au înțeles relația dintre legislația guvernamentală și creșterea natalității și au găsit astfel un termen care să denumească acest fenomen.

11 Michael Leidig, „Romania Still Faces High Abortion Rate 16 Years after Fall of Ceaușescu”. *BMJ: British Medical Journal*, 331(7524), 2005, 1043.

12 *Decreței* se traduce în engleză aproximativ prin „*decreelings*” („copiii decretului”), care păstrează forma originală de diminutiv din limba română.

un script lingvistic al legislației aceluși regim referitor la existența generației noastre, o posedare a noastră prin intermediul puterii politice, decretând o legislație gravată, dacă nu asupra corpului meu, cu siguranță asupra sentimentului meu de a fi. Îmi definea existența în terminologia reduționistă a apartenenței la un grup care era important pentru regim, făcând aluzie atât la modul în care am luat ființă, cât și la misiunea noastră preconizată de a făuri „viitorul comunist luminos al țării”, așa cum pretindea un slogan pe care îl auzeam mereu la televizor. Majoritatea oamenilor din generația noastră au interiorizat acest mesaj. Sara Ahmed afirmă: „cunoașterea nu poate fi separată de lumea corporală a sentimentelor și senzațiilor; cunoașterea este legată de ceea ce ne face să transpirăm, să tremurăm, să ne cutremurăm, de toate acele sentimente care sunt resimțite în mod crucial pe suprafața corpului, suprafața pielii, acolo unde atingem și suntem atinși în lume”¹³. Într-adevăr, cunoașterea întrupată¹⁴ este „foarte clar legată de corp”¹⁵, iar propaganda intenționată să creeze această legătură, în special pentru copiii țării.

Mașina de propagandă a pus mai întâi în discurs¹⁶ această materialitate a ființei mele în lume în termeni ideologici pozitivi. Politicile nataliste ale României comuniste conținute în Decretul 770 făceau parte

13 Citat în Abby A. Knoblauch, „Bodies of Knowledge: Definitions, Delimitations, and Implications of Embodied Writing in the Academy”. *Composition Studies* 40(2), 2012, 50–65, p. 54.

14 În original în engleză, termenul este „embodied knowledge”. Acesta și termenul „embodied rhetoric” vor fi traduse în funcție de context, retorică/cunoaștere prin trup, întrupată, sau prin intermediul corpului.

15 Ibid.

16 În analiza mea de retorică vizuală, mă voi folosi de sensul dat de filosoful francez poststructuralist Michel Foucault (1981) termenului de discurs ca modalitate de construire a cunoașterii strâns legată de structurile de putere, precum și de conceptul său de *epistemă* ca acea condiție care produce cunoașterea într-un anumit timp și loc.

din proiectul mai amplu al țării. Gail Kligman explică în cartea sa detaliată despre politicile de reproducere ale lui Ceaușescu faptul că „statele socialiste, conduse de economii de comandă, își urmăreau în mod activ obiectivele revoluționare prin proiecte masive de inginerie socială [...] mobilizarea și controlul populației aveau o importanță strategică critică pentru maximizarea potențialului de dezvoltare”¹⁷. Am învățat încă din perioada preșcolară că trebuia să îl iubesc pe președinte ca pe un tată, chiar să îl numesc ca atare, ceea ce era în concordanță cu acel cult al personalității care începuse să prindă contur în acei ani. Ceaușescu a încurajat cultul personalității, așa cum fac toți dictatorii. Eram, de asemenea, presați să facem performanță și să concurăm unii împotriva altora în competițiile școlare și naționale care se numeau „olimpiade”¹⁸. Această cursă pentru primul loc era o extensie a competiției dintre Est și Vest în care Blocul Comunist s-a implicat în timpul Războiului Rece. Estul trebuia să-și demonstreze mereu superioritatea asupra Vestului.

În consecință, această competiție avea un aspect militant. Am văzut militarizarea societății ca fiind una dintre caracteristicile comunismului totalitar din România, atunci când făceam antrenamente de trageri

17 Gail Kligman, *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania (Politici duplicitare: Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu)*, Berkeley și Los Angeles, CA: Editura Universității din California, 1998, p. 19.

18 Tot învățământul din România comunistă era de stat (deoarece într-un astfel de sistem statul deține și controlează totul) și avea licee specializate care uneori includeau și clasele de gimnaziu. Toate școlile urmau o programă școlară și manuale unice, centralizate, dar școlile adăugau un accent suplimentar pe o disciplină, de la matematică la chimie sau balet. Toate liceele aveau examene de admitere competitive, care se repetau la jumătatea liceului, iar toate notele erau întotdeauna făcute publice pentru toată lumea. Multe dintre aceste practici sunt încă în vigoare, în ceea ce eu numesc un accent exagerat pe epistemologic. De notat că în Statele Unite, de exemplu, notele sunt secrete.

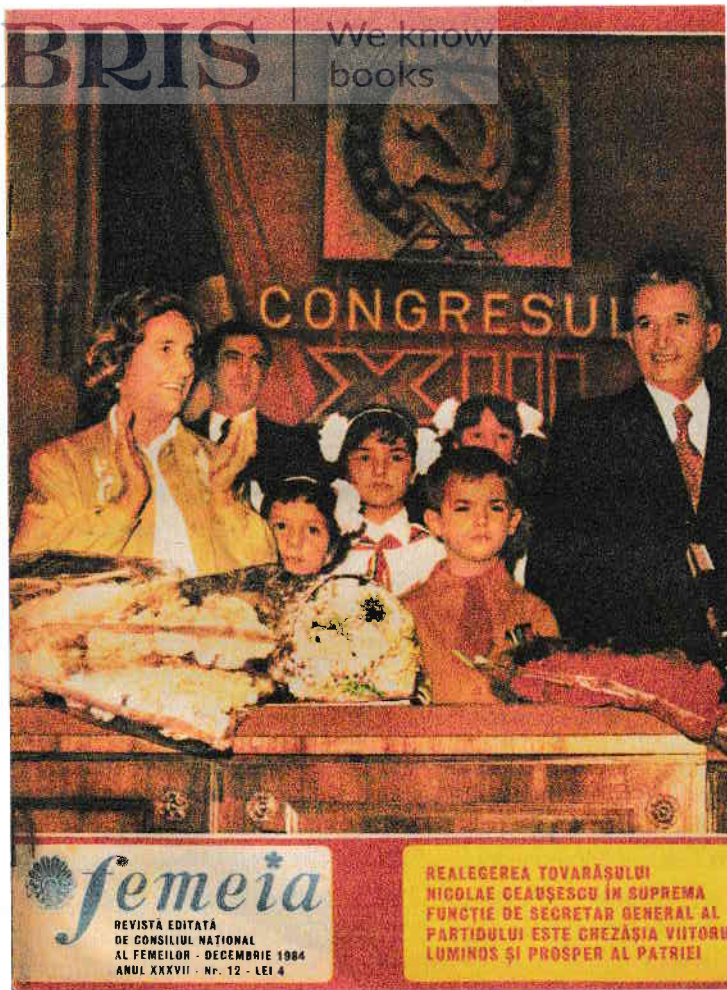
în poligon în anii de liceu și de facultate. Similar rolului său în totalitarismul fascist, militarizarea sudează împreună patriotismul și performanța, școala și armata, dragostea pentru țară cu dragostea pentru partidul unic. Armata obligatorie era în vigoare pentru toți bărbaiții și pentru femeile înscrise în universități. Toată lumea participa la pregătire militară în școală, la nivel universitar și apoi la locurile de muncă. Periodic, se organizau exerciții de tragere pentru toată lumea.

Guvernul se mândrea cu noi, copiii Decretului, și ne înmatricula de timpuriu în organizațiile de Pionieri și Șoimi ai Patriei. Acest lucru poate suna asemănător cu varianta cercetașilor („Boy Scouts”) și cercetașelor („Girl Scouts”) din Statele Unite, care este un lucru opțional, dar, de fapt, a fi șoim sau pionier în România comunistă era obligatoriu pentru fiecare copil din țară, iar înscrierea se făcea în școli, care erau toate de stat și care aveau același tip de uniformă în toată țara (a se vedea fotografiile de la 1-1 la 1-5). Întrucât școlile erau deținute de stat, ele erau, de asemenea, la fel de politizate și supuse propagandei, precum era întregul spațiu public: aceste organizații ne-au pregătit pentru a servi mai târziu țara ca membri ai partidului unic de pe scena politică, Partidul Comunist Român. După ce aparțineam mai întâi de Organizația Pionierilor, în liceu eram înscriși automat în Uniunea Tineretului Comunist. Fotografia 1-1 ilustrează legătura dintre aceste organizații pentru elevi și ideologia Partidului Comunist Român: un grup de Pionieri primind cravata roșie la punctul de control de la granița Borș, județul Bihor, unde li se inocula ideea că ei sunt apărătorii țării. Pe lângă faptul că promova un sentiment cald, de apartenență, acest militarism se efectua și în moduri cu scop persuasiv din punct de vedere vizual. Era asemănător cu ce se întâmplase în Germania nazistă, unde organizația Hitlerjugend (Tinerii hitleriști) îndeplinea aceeași funcție în cadrul mașinăriei de propagandă. În ambele contexte, însemnele vizuale au fost circumscrise unei anumite estetici specifice, dirijată ideologic.

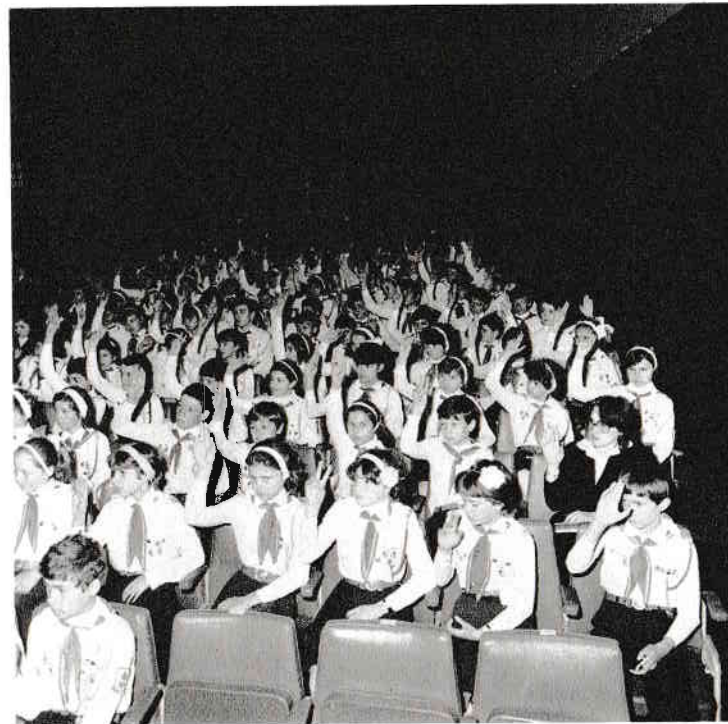
Uniformele noastre purtau semnificații comuniste care includeau cravate roșii împodobite cu o dungă din steagul național tricolor (roșu, galben și albastru), medalii de vitejie prinse în piept pe bluza albă, precum și simboluri de ierarhie în cadrul conducerii organizației.

Fotografia 1-1. Pionieri la o ceremonie de premiere la punctul de control al frontierei de la Borș, județul Bihor, România. Pionierii au fost sărbătoriți la frontieră, unde li s-a spus că sunt apărătorii țării. Prin amabilitatea colecției private a lui Orlando Balaș.

Fotografia 1-2. Coperta revistei *Femeia* din decembrie 1984. Fotografie folosită cu permisiunea lui Orlando Balaș.

Fotografia 1-3. Pionierii patrioți. Foto © Asociația Culturală Minerva, Cluj, România, folosită cu permisiunea Arhivei Minerva (minerva_1985_c1_c7r5_006).